

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

ЈЕДАН СЛУЧАЈ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКЕ ЛЕКСЕМЕ И ТИПА РЕЧЕНИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се говори о вези између значења глаголске лексеме и синтаксичко-семантичке вриједности реченице. На примјерима неких глагола који означавају осјећања чулима показује се како је за идентификацију реченице важно утврдити значење глагола, односно идентификовати све синтаксичке позиције у реченици који неки глагол својом семантичком вриједношћу отвара. Није увијек лако идентификовати те позиције пошто актанти којим отвара мјесто неки глагол нису увијек и представљени у реченици. Користећи се новијим достигнућима у славистичкој литератури о лексичким значењима, аутор показује како се, кад је дата класа глагола у питању, понекад и преко идентификације спореднијих актаната, односно преко идентификације и тих спореднијих синтаксичких позиција, утврђује значење глагола, а тиме и тип саме реченице образоване са тим глаголом у предикату.

Кључне ријечи: семантика глагола, актанти, синтаксичка позиција, реченица, пасивна дијатеза, рефлексивна дијатеза.

Одавно је познато да глаголска лексема одређује структуру реченице која се образује око ње. Другим ријечима, познато је да број синтаксичких позиција у реченици зависи од семантичког потенцијала глаголске лексеме, односно од глаголске валенције. Постоје глаголи који имају више или мање валенција. Основне валенције, па и синтаксичке позиције, јесу валенција за реченични субјекат, код прелазних глагола и за објекат. Понекад се у реченици не може са лакоћом утврдити значење глагола који се налази у позицији реченичног предиката. Тим се не могу до краја разоткрити ни синтаксичке позиције које он отвара, односно не могу се идентификовати сви актанти. Тако се онда не може одредити ни тип реченице. Тако у реченици *Дјеца се*

* Овај рад настао је у оквиру рада на пројекту 148002 *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

воде за руке — не можемо без ширег контекста одредити ситуацију вођења дјече: да ли 1) неко води дјецу за руке или се 2) дјеца међусобно воде за руке. У првом случају реченицом би се исказивала пасивна дијатеза, у другом пак случају радило би се о једноме типу рефлексивности, прецизније о узајамности. Није, дакле, јасно који актант је исказан именицом *дјеца*. Ако протумачимо реченицу на први начин, ради се о пацијенсу. Ако је протумачимо на други начин, онда се именицом у номинативу исказује такво мноштво гдје је сваки појединачни појам и агенс и пацијенс.

Постоје у српском језику бројни прелазни глаголи који према себи имају парњаке са елементом *се*, као показатељом неког типа рефлексивности. Такви су, примјера ради, глаголи: *бациџи* — *бациџи се*, *варати* — *варати се*, *вољети* — *вољети се*, *вући* — *вући се*, *држати* — *држати се*, *истицајти* — *истицајти се*, *мити* — *мити се*, *навићи* — *навићи се*, *окућати* — *окућати се*, *ошети* — *ошети се*, *поправити* — *поправити се*, *распремити* — *распремити се*, *разбити* — *разбити се*, *скинути* — *скинути се* итд. Реченице са таквим глаголима у предикату су хомонимичне, тј. могу исказивати различите врсте дијатезе. Тако се са наведеним прелазним глаголима у предикату може исказивати пасивна дијатеза додавањем елемента *се* у реченицу као знака пасивности. Обично се говори о исказивању пасивне дијатезе у рефлексивној реченичној конструкцији. Формално гледано, таква реченица је идентична реченици са одговарајућим рефлексивним глаголом у позицији предиката. Каткад се у оквиру саме реченице може наћи нека синтаксичка јединица која омогућује разрешење хомонимије. Има, како рекох, случајева кад се у реченици не налазе такви елементи, па се хомонимија разрешава тек у ширем контексту¹. Ја ћу у овоме раду писаном у част академику Милки Ивић, нашем водећем синтаксичару, указати на неке могућности разрешавања те хомонимије, које се заснивају на утврђивању семантичке вриједности глагола у позицији предиката.

Наши рјечници наводе овакве повратне глаголе и одговарајућим примјерима потврђују њихово значење. Овдје ћу размотрити неке такве глаголе који припадају групи глагола осјећања чулима, који према себи имају прелазне глаголе. Показаћу којим примјерима су потврђена њихова значења. Циљ ми је да утврдим да ли се датим глаголом у тим примјерима исказује рефлексивна дијатеза, односно јесу ли добро разграничене рефлексивна и пасивна дијатеза (у рефлексивној рече-

¹ О овој појави опширније се говори у раду Милошевић 1972. Зато се овдје нећу детаљније бавити њоме.

ничној конструкцији). А преко тога се добија одговор на питање да ли је у датом примјеру препознато значење глагола. Јер — значење глагола се утврђује на основу идентификације актаната које он својим значењем уводи². У раду ћу на примјерима из савременог српског језика указати на начине на које се идентификују неки спореднији актанти ситуације именоване тим глаголима, који онда упућују и на присуство и распоред главних актаната, од чега зависи тип реченице.

Наши речници не говоре обавезно о томе да ли је неки глагол прелазан или није, из чега би се добијала и информација о томе да ли разликује активну и пасивну дијатезу. У научној литератури се говори о томе да неки глаголи нису подобни за исказивање пасивне дијатезе.

Један од глагола који илуструје српску ситуацију у вези са темом јесте и глагол *видјети се*: Р. САНУ подробно обрађује његова значења, између осталих наводи под б. *показивати се, указивати се, бићи видљив*. — У могъ вранца деветъ покроваца, и опет му се ребра виде (народна загонетка). Са врха Ловћена види се, кажу(,) италијанска обала (редакцијски примјер). Слично се одређује ово значење глагола *видјети* и у другим рјечницима српског језика — Р. МС: 4. безл. *бићи видљиво, видно*. — Још се видјело кад смо кренули из шуме (Чолаковић). Р. МС Николић: 3. а. *бићи видљив, указивати се, показивати се*. — Виде му се ребра колико је мршав. б. безл. *бићи видно, свећло*. — Још се видело кад смо кренули кући.

Наведени примјери сами собом не издвајају јасно значење које им се приписује из могућих значења која се овим реченицама могу исказати. То посебно важи за прва значења која се наводе у Р. САНУ и Р. МС Николић: У могъ вранца деветъ покроваца и опет му се ребра виде; Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала; Виде му се ребра колико је мршав. Не може се, другим ријечима, утврдити да ли је посриједи прелазни или повратни глагол. Ако би се претпоставило да је ријеч о прелазним глаголима, онда би овим реченицама била исказана пасивна дијатеза, и примјери не би одговарали дефиницији глагола. За пасивну дијатезу, знамо, карактеристично је то да позицију реченичног субјекта заузима онај актант који је на семантичком плану пацијенс. Ако би у овим реченицама било тако, онда би се морао претпоставити посебан актант агенса. За пасивну дијатезу у српском језику, посебно кад се она исказује у рефлексивној конструкцији, карактеристично је да се агенс не исказује експлицитно³. Другим

² Падучева 2004.

³ В. Милошевић 1972.

ријечима, тај актант је иза кулиса⁴: присутан је обавезно у вршењу предикације исказане глаголом, али се у реченици није исказао. Зато се он мора идентификовати на индиректан начин — на основу ширег контекста или на основу других чланова у самој реченици, чиме се потврђује и да је ријеч о пасивној дијатези. Како стоје ствари у том погледу у наведеним реченицама? Ни у једном примјеру није искључено присуство агенса за кулисом. У другом примјеру (Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала) у реченици постоји актант мјесто: врх Ловћена. Тај актант уведен у реченицу на овај начин говори да у датој дијатези постоји и агенс: са тог и тог мјеста агенс види италијанску обалу. Другим ријечима, са врха Ловћена нечији поглед допире до италијанске обале. За друга два примјера не може се са сигурношћу потврдити нити негирати постојање агенса. Ничим се у тим реченицама не указује на постојање тог актанта за кулисом. Али то није и знак да он није присутан. За ове реченице би најприхватљивије било тврдити да су хомонимичне⁵.

Постојање актанта са значењем агенс подразумева и неке инкорпорирани актанте⁶. Такав један актант је и око / очи. Он се по правилу у реченици експлицитно не исказује. Казаћемо: Видим у пољу једно дрво — не: Видим у пољу *очима* једно дрво. Међутим, у одређеним ситуацијама, а у складу с комуникативним циљем, може се у реченицу увести и тај актант. Могла би горња реченица имати и овакав вид: Са врха Ловћена види се, кажу, *голим оком* италијанска обала. Тако би било и са неинкорпорираним актантом са значењем средство. И он иде уз актант са значењем агенс. Ако је у реченици исказана допуна са значењем средства, то је показатељ да је у ситуацији исказаној глаголом присутан и агенс. У нашем случају то би опет значило да се ради о пасивној дијатези у реченици — уп. Са врха Ловћена види се, кажу, *јомоћу дурбина* / *без дурбина* италијанска обала.

Већ сам ову реченицу протумачио на следећи начин: Са врха Ловћена нечији поглед допире до италијанске обале. Падучева (2004), позивајући се на Талмија, говори да се језичка концептуализација виђења заснива на метафори кретања. У семантици глагола *видјети*, као и код многих других глагола, садржана је компонента „фиктивног кретања“. Оно се код тога глагола креће од експеријента ка перцепту, код других глагола може бити обратно. То јест, поглед се креће од

⁴ О појму актанта иза кулиса в. Падучева 2004.

⁵ Оне нису погодне за илустрацију значења глагола, али о томе овдје нећу говорити будући да сам се на том проблему задржао у раду Танасић 1996.

⁶ Падучева 2004.

агенса према објекту гледања, који је (објекат гледања) у ствари пацијенс на семантичком плану. Отуда у руском, као и у српском, имамо различите изразе засноване на појму фиктивног кретања погледа: бацити поглед, поглед је одлетио, побјегао, одлутао и сл.⁷, па онда и: поглед се зауставио на нечему. Ово се може примијенити и на реченицу: Са врха Ловћена види се, кажу, италијанска обала. Поглед се креће са врха Ловћена и допире до италијанске обале.

Све ово може се узети као аргументација да у датој реченици није ријеч о глаголу *видјети се*, већ о прелазном глаголу *видјети* зато што је у њој садржан један актант — исказан као прилошка одредба мјеста, преко кога се потврђују и сви овдје помињани актанти. Уз глагол *видјети се* прилошка одредба мјеста морала би се другачије исказати да би била у складу с његовим значењем. То значи да ова реченица није показатељ наведеног значења глагола *видјети се*; њено мјесто би било у првом дијелу рјечничке одреднице, гдје се објашњава значење глагола *видјети*. Друге реченице ту наведене немају у своме саставу ништа од актаната који би могли упутити на то о коме глаголу се ради: са *се* или без тога *се*. Није свака прилошка одредба мјеста и непобитан доказ да је ријеч о једноме или другом глаголу, па онда није сигуран показатељ о коме типу реченице се ради. То се може закључити и на основу примјера који слиједе, без обзира на извјесна помјерања у њиховоме значењу у неким случајевима.

1. Зађосмо у маглу. Само *се* још подалеко иза нас види влажан, бледуњав траг од мутне свјетлости по жутом, утабаном путу (Кочић, 61).
2. За свијетлом, накићеном тканицом *виде се* кључеви од дућана и два три стручка увела милодува (Кочић, 69).
3. Ено му *се* већ *види* кућа кроз воћњак! (Кочић, 71).
4. Само до пре десетак година овде није било ниједне летелице, јер је Путинов претходник наредио расклапање свих бомбардера. Данас, међутим, на улазу у базу *види се* транспарент који све њене становнике позива на поновно успостављање „славе руског оружја“ (НИН 10. 07. 2008, 52).
5. Из његовог досијеа *види се* да је армија у последњих седам година добила само 90 застарелих тенкова ...“ (И., 52).
6. Шта значи кад руски начелник Генералштаба ... говори о превентивном увођењу новог атомског оружја, или кад Москва, као што *се видело* прошлог децембра, отказује учешће у прего-

⁷ Падучева 2004, 232.

ворима о конвенционалном наоружању у Европи и доводи у питање даље разговоре о ракетама средњег домета (И., 52).

7. Тамноплава кабаница била је широко раскопчана на грудима, да *се виде* позлаћена дугмета (Андрић, 26).
8. *Види се* да Вида нешто слатко сања (Кочић, 69).
9. Из ове таме ниједном напору *се не види* краја (Андрић, 25).

У првом и другом примјеру постоји прилошка одредба за мјесто, али она није сигуран показатељ о каквом глаголу је ријеч: не упућује недвосмислено да се ту налази учесник ситуације агенс, како је то у случају са одредбом *са врха Ловћена*. У трећем примјеру могло би се можда говорити да је прије у питању прелазни глагол, па да је реченицом исказана пасивна дијатеза.

У четвртном примјеру у реченици је исказан актант мјесто, односно прилошка одредба за мјесто. Није ова одредба једнозначна у погледу избора глагола — прелазни / рефлексивни. Ипак би се у датом примјеру могло говорити о прелазном глаголу са нешто више вјероватноће — Људи виде на улазу у базу транспарент : На улазу у базу видљив је транспарент. У петом примјеру јасније се указује на то да се ради о прелазноме глаголу, па реченица није хомонимична — у њој је исказана пасивна дијатеза. У шестом примјеру у реченици је уз глагол уведен актант вријеме, исказана је прилошка одредба времена. У овом примјеру је такође у питању глагол *видети*. Овдје је неутралисана транзитивност. Сад је у игру уведен и трећи тип реченице — обезличена, које се образују и са прелазним глаголима под условом да им се неутралише транзитивност⁸. Тако је и у осмом примјеру. У деветом примјеру постоји и прилошка одредба мјеста. Међутим, у овом случају нема проблема са идентификацијом глагола, па и саме реченице: у питању је обезличена реченица, будући да је у њој исказан и ближи објекат на начин који недвосмислено указује на тип реченице, директно је именован пацијенс⁹, али у падежу који искључује и могућност да се у реченици види повратни глагол и реченицу са пасивном дијатезом. Овдје само у виду напомене истичем да се овакве реченице у српском језику не јављају често иако су једнозначне; можда и стога што их наше граматике и не наводе.

Слично се понашају и реченице са глаголским паром *назирајти* / *назирајти се*. У Р. САНУ као илустрација глагола *назирајти се* наводе се и прва два ова ниже наведена примјера:

⁸ О томе се подробније говори у раду Танасић 2004.

⁹ О овоме се такође говори у раду из претходне напомене.

1. Простор обасјава лојаница, а разноврсна роба како му драго разбацана, једва *се назире* (Ћипико).
2. Кроз прозор вагона *назиру се* поља покривена снијегом (Чолаковић).
3. То је свећа која стално гори над гробом овога паше; њен слаби сјај *назиру се са прозора Конзулата* (Андрић, 129).

У првом примјеру тешко је са сигурношћу тврдити да је у питању прелазни глагол, па онда и реченица са исказаном пасивном дијатезом. Можда је нешто већа вјероватноћа да је у питању управо таква реченица. У другом и трећем примјеру може се говорити о прелазним глаголима. На то упућују прилошке одредбе за мјесто. Дакле, и овдје споредни актант игра пресудну улогу у препознавању типа реченице, у разрешавању реченичне хомонимије. Сада прилошка одредба за мјесто *кроз прозор* убједљивије говори да је ријеч о прелазном глаголу. Атрибут *вагона* уз именицу *прозор* овдје показује да се у ситуацији исказаној предикатом налази и агенс. И у трећем примјеру прилошка одредба за мјесто недвосмислено указује на постојање агенса, односно да је у питању реченица у којој је исказана пасивна дијатеза.

На крају ћу навести и неколико примјера са глаголским паром *чући* / *чући се*.

1. Е, људи, да и то чујем док нијесам умро: шјен без сунца! — *чу се* неко иза каце (Кочић, 84).
2. Ко, болан? Зар ти, Симеуне?! — *чу се* онај иза каце (Кочић, 111).
3. Јуначино наша! — *чу се* онај иза каце (Кочић, 130).
4. Е, људи! — *чу се* неко подалеко испред нас у магли (Кочић, 63).
5. 'бро јутро — *чу се* иза мене ситан, промукао глас (Кочић, 53).

И у овом случају ситуација је слична претходним случајевима, са глаголима *видјети* (*се*) и *назирају* (*се*). Реченична хомонимија се отклања посредно. У првом случају прилошка одредба за мјесто упућује на то да је ријеч о глаголу *чући се*. У другом и трећем примјеру одредба *иза каце* може да се односи на замјеницу *онај*, па онда губи моћ коју има у првом примјеру. У четвртом примјеру није прилошка одредба такође сасвим сигуран показатељ о коме је глаголу ријеч, али цјелокупна ситуација упућује да се и овдје ради о повратном глаголу. Посљедњи примјер показује како се прилошка одредба овдје јавља као сигуран показатељ да није ријеч о пасивној дијатези. У функцији означавања мјеста употријебљена је замјеница *ја* у генитиву са предлогом *иза*. Тиме је искључена могућност да се у ситуацији исказаној предикатом појављује и агенс. Дакле, и овај глаголски пар се понаша као и други који припадају истој категорији. Да би се утврдило о коме

је глаголу из пара ријеч, потребно је проникнути у његово значење. Тада се разрешава и реченична хомонимија која потиче од постојања оваквих глаголских парова. Показује се да се хомонимија разоткрива често идентификацијом и спореднијих актаната које подразумева семантика датог глагола. На то се није обраћала пажња у довољној мјери при разматрању овога проблема.

Извори

- Андрић — Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.
 Кочић — Петар Кочић, *Мрачајски пројо*, Политика, Београд, 2005.
 Р. МС — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
 Р. МС Николић — *Речник српскога језика*, редактор Мирослав Николић, Матица српска, Нови Сад, 2007.
 Р. САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд, 1959–.

Литература

- Милошевић 1972 — Ксенија Милошевић, *Неки аспекти семантичког односа конструција: пасивне (са њимим њридјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику*, Књижевни језик I/3–4, Сарајево, 63–86.
 Падучева 2004 — Е. В. Падучева, *Динамические модели в семантике синтаксиса*, Москва, 2004.
 Танасић 1996 — Срето Танасић, *Глагол између рјечника и синтаксе*, Наш језик XXXI/1–5, Београд, 24–34.
 Танасић 2004 — Срето Танасић, *Безличне реченице с уопштеним агенсом*, Јужнословенски филолог LX, Београд, 41–55.

Резюме

Срето Танасић

ОДИН ИЗ ПРИМЕРОВ СВЯЗИ МЕЖДУ ЗНАЧЕНИЕМ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСЕМЫ И ТИПОМ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной работе автор на примере глаголов со значением чувственного восприятия, говорит о том, как тип синтаксическо-семантического значения предложения связан со значением его глагольного предиката. Эти глаголы часто употребляются в парах переходный глагол — возвратный глагол: *видети — видети се; чути — чути се* и т. д. В языковой практике часто наблюдается проблема определения типа предложения с подобными глаголами: идет ли речь о предложении с возвратным глаголом или же выражена пассивная диатеза в рефлексивной пассивной конструкции. В сущности, это проблема разграничения омонимии на уровне предложения. Чтобы устранить омонимию, необходимо установить значение глаголов; от значения глаголов зависит, какие актанты представлены в обозначенной ими ситуации. Путем анализа предложений с глаголами данного класса автор показывает, как при идентификации вспомогательных актантов, вводимых данными глаголами, можно установить наличие или отсутствие и распределение главных актантов. Тем самым выявляется тип предложения.